

Christen Hansen Elstrups dagbog – et gensyn og et gennemsyn

Af *Bent Jørgensen*

Interessen for ældre bondedagbøger har fulgt en raskt stigende kurve gennem en årrække. En vigtig station på vejen var udgivelsen i 1986 af Christen Hansens dagbog fra Elstrup på Nordals fra perioden 1766–1810. Hermed blev Sønderjylland, det område i Danmark, hvorfra der kendes de fleste og ældste bondedagbøger, placeret på udgivelseskortet.

At der allerede her godt fem år efter udgivelsen er nyt at meddele om dagbogen fra Elstrup, skyldes imidlertid, at specielt denne dagbog også før det nuværende boom har påkaldt sig forskningens interesse.

Som det fremgår af bemærkningerne om udgivelsen (udg. p. 16), eksisterer originalen ikke mere, men der »eksisterer dog en afskrift, foretaget af frk. Knudsen, Lysgaard, i 1870'erne«. Denne oplysning skal suppleres med, at Karen Schousboe 1980 skriver, at dagbogsafskriften er blevet til »rimeligvis på foranledning af Mejborg«. Hvad der oplyses herom, beror dog vist udelukkende på Rigsarkivets arkivalske oplysning om, at afskriften er købt ved prof. Mejborg i 1894.

Der er ingen grund til mistanke mod denne oplysning, for bygningsarkæologen, prof. Reinhold Mejborg nævner faktisk dagbogen i sit værk om slesvigske bøndergårde (Mejborg 1892), og hverken »frk. Knudsen« eller »Lysgaard« er nær så ukendte størrelser, som de i Jens Christensens indledning til

Bent Jørgensen f. 1944, dr. phil. Lektor ved Institut for Navneforskning, Københavns Universitet. Forfatter til en række bøger og artikler om stednavne og personnavne. Seneste udgivelser: Danmarks Stednavne bd. 19 og 20 om stednavne i Smørum herred, Københavns amt (Kbh. 1988 og 1990) og Danskernes Navne (Kbh. 1990).

dagsbogsudgaven kommer til at tage sig ud. Lysgaard er for det første en simpel fejl, som sikkert skyldes en seddel med denne navneform indlagt i Rigsarkivets kapsel sammen med afskriften. Det rigtige er Lysholm. Det fremgår af Karen Schousboes registratur, af Rigsarkivets registratur, af selve afskriften og af at vi hermed befinder os på gården Lysholm godt 1 km fra Elstrup; en af de gårde Reinhold Mejborg opholdt sig på under sit indsamlingsarbejde i 1880'erne.

Denne store gårds ejer var fra 1843 til 1898 Knud Knudsen, og den frk. Knudsen, som efter udgavens oplysning har foretaget afskriften, må uden for enhver rimelig tvivl være en af hans to halvsvoksne døtre Anna Johanna Knudsen, f. 2/12 1847 eller Christine Catrine Knudsen, f. 12/12 1851. Den ældre blev gift i 1876 og bortfalder derpå som mulig »frk. Knudsen«; den yngre ses ikke gift inden for den mulige afskrivningsperiode, dvs. frem til ca. 1890.¹

Det er muligt, at frk. Knudsen – hvem af dem det så er – udelukkende har afskrevet dagbogen for at tjene prof. Mejborg, men at det foregik på Lysholm har sin naturlige forklaring. Både faderen og farbroderen havde historisk interesse. Farbroderen især. Han var præsten Christian Knudsen, født 1828, død 1911, mellem 1855 og 1871 bortset fra en kort tid omkring 1860 bosat hos broderen Knud Knudsen. I 1871 fik han embede på Avernakø. Han forblev ugift. Han samlede både i tiden hos broderen og i tiden på Avernakø meget betydelige datamængder om Als' historie, topografi, folkeliv m.v. De opbevares nu for størstedelens vedkommende i 34 bind i Det kongelige Bibliotek.²

Christian Knudsen har kendt og udnyttet Christen Hansens dagbog. Mindre citater derfra findes i bindene III, XIV og XV, der er dateret Lysholm 9/2 1857, Lysholm 7/6 1867–8/12 1868 og Lysholm 12/5 1868, men hovedinteressen samler sig om det udtog, som findes i bind XXIV p. 150–169. Med Christian Knudsens meget lille skrift citeres her vel cirka en tiendedel af dagbogens tekst med hovedvægten på diverse begivenheder, ikke mindst vedrørende kirkelige forhold.³

Både indgangen og udgangen til citatet giver oplysninger af interesse for dagbogen. Både indgangen og udgangen til citatet giver oplysninger af interesse for dagbogen. Chr. Knudsen indleder p. 150: »Uddrag af Boelsm. Christen Hansens Dagbog i Elstrup A° 1762 – A° 1810«, og han slutter: »Hermed ophører

Christian Knudsen (1828–1911) fotograferet omkring 1860. Det var i årene deromkring han arbejdede intensivt med indsamling og nedskrivning af alle slags historiske oplysninger om Als, herunder også dem der lå gemt i gamle bondedagbøger som Christen Hansens fra Elstrup. Foto i Det kgl. Biblioteks billedsamling.

denne Dagbog. (Efter en Afskrift af min Broder K. Knudsen til Lysholm fra A° 1853)«.

Denne sidste oplysning viser for det første, at også broderen var historisk interesseret, inden den lange årrække begyndte, hvor de som voksne boede under samme tag. For selve tekstens historie bringer udgangsbemærkningen den vigtige oplysning, at Christian Knudsen arbejder med en afskrift, og det kan ikke være den, som optræder som foretaget af frk. Knudsen, for hendes afskrift mangler nogle år i begyndelsen.

Som indledningen til Christian Knudsens udtog viser, gik dagbogen fra 1762 til 1810, men frk. Knudsens afskrift begynder først i 1766.⁴ Det skyldes ikke en senere defekt ved hendes afskrift men må bero på, at de første blade af hendes forlæg har manglet.

Da allerede Christian Knudsen har måttet arbejde med en afskrift, nemlig broderens fra 1853, er det ikke videre sandsynligt, at frk. Knudsen har haft den originale dagbog for sig. Hun har naturligvis benyttet 1853-afskriften, men på et tidspunkt, hvor denne har mistet de fire første år.

Christian Knudsens store udtog findes som anført i bind XXIV. Dette bind er dateret »Avernakø Præstegaard d. 7. Juli 1883«, og hermed kunne sagen synes klar. Endnu 1883 eksisterede hele Knud Knudsens afskrift, men kort tid derefter er de første blade gået tabt, og derpå foretog frk. Knudsen, der da måtte være Christine Catrine, sin afskrift af årene 1766–1810 til prof. Mejborg.

Flere omstændigheder gør imidlertid dette forløb temmelig usandsynligt. Vigtigst er tilstedeværelsen af endnu et udtog af dagbogen, nemlig det der som anført af Karen Schousboe findes i Egen præstearkiv. Det omfatter seks sider bagest i en regnskabsbog ført 1760–84. Det dækker hele perioden 1762 til 1810 med uddrag fra ialt 53 forskellige steder i teksten, fortrinsvis koncentreret om oplysninger vedrørende kirkelige forhold. Udtoget er ikke dateret, men to supplerende oplysninger giver alligevel en meget snæver ramme. Den ene vedrører den indførsel, som i udgaven p. 77 lyder: »Den 10. [August 1783] blev degnens unge søn døbt Johan Arnold Hieronimus Carstensen«. Her tilføjer Christian Knudsens store udtog, at han siden blev geheimeråd og generalkonsul i Marokko, men præstearkivets udtog meddeler tillige, at han døde 14/3 1853.

Den anden drejer sig om, at præsteudtoget til den udgivne

dagbogs oplysning under år 1800 om pastor Reimuths to efterlevende sønner, Christian og Johan Martin (p. 86), tilføjer »Borgemesteren i Odense [dvs. Christian Reimuth], Fader til Pastor Reimuth i Joldelund og Gjæstgiver Reimuth i Sønderborg». J.C.E. Reimuth var præst i Hjoldelund 1852–58, hvorefter han blev præst i Sønder Løgum og derfra afskediget i 1864.

Egen præsteudtog må altså ligge i midten af 1850'erne. Det er ikke signeret, men må ud fra håndskriften tilskrives Peter Matzen, førstelærer og degn i Egen sogn fra 1850 til 1887.⁵ Det har et sådant forhold til Christian Knudsens store udtog, at det efter min opfattelse også daterer dette. Det forholder sig nemlig således, at det samlede indhold i alle præsteudtogets 53 enkeltudtog falder inden for indholdet i Christian Knudsens store udtog, der som anført kan anslås til at omfatte ca. 10% af hele den oprindelige dagbog. Det forekommer mig usandsynligt, at dette skulle bero på en tilfældighed, og der er da forøvrigt også to andre momenter der sandsynliggør, at Christian Knudsens store udtog er fra 1850'erne. Det ene er, at det lille udtog i bind III fra 1857 samt iøvrigt udtogene i bind XIV og XV fra 1867–68 falder inden for det store udtogs tekstmasse. Det andet er, at de ialt fem opdaterende tilføjelser, der findes i det store udtog, ikke går videre end til 1850'erne:

1762, se nedenfor, tilføjes om kopskatten, at den blev betalt til 1848 men først endelig ophævet 1853.

1783 tilføjes om J.A.H. Carstensen, at han siden blev geheimeråd og generalkonsul i Marokko.

1787 tilføjes om Christian Reimuth, at han døde 1846 som borgmester i Odense.

1803 tilføjes om Hans Ahlmann den yngre, at han siden blev sognepræst i Svenstrup på Als. Hans embedsperiode i Svenstrup falder fra 1836 til 1870.

1809 tilføjer Christian Knudsen et meget langt notabene om kirkens bygningsforhold, det gengives i sin helhed nedenfor. Som det ses afsluttes det med en reference til broderen dateret 1853 samt en oplysning om, at den afdækning som er blevet lovet senere er blevet udført. Desværre udnytter Danmarks Kirker (DK) ikke Christian Knudsens store udtog, og man kan ikke ud fra andre oplysninger se, hvad der hermed må sigtes til. I hvert fald er der ikke under *Korets ombygning* (DK p. 2520) eller *Forsv. kalkmalerier* (DK p. 2523) omtalt antydning

af freskomalerier (kalkmalerier), og hvis de virkelig er fremdraget efter 1853, er de omvendt givetvis forsvundet igen ved bygningsinspektør Holms restaurering i 1871.

Tekstens overleveringshistorie mener jeg da simplest kan opsummeres således:

1762–1810: Christen Hansens dagbog. Nu ukendt.

1853: Knud Knudsens utvivlsomt totale afskrift. Nu ukendt.

1850'ernes midte: Christian Knudsens store udtog heraf i en nu ukendt kladde. Den danner samtidig basis for hans egne mindre udtog (1857, 1867, 1868) samt for udtoget i Egen præstearkiv. Sidstnævnte ikke yngre end 1858.

1870'erne eller 1880'erne: frk. Knudsens afskrift 1766–1810. Oplysningen om, at afskriften stammer fra 1870'erne, ses ikke særligt begrundet. Afskriften skal kædes sammen med Reinhold Mejborgs forarbejde til de slesvigske bøndergårde – han boede simpelthen på Lysholm under sit indsamlingsarbejde – og vi befinder os derfor givetvis noget hen i 1880'erne.

1883: Christian Knudsens store udtog i renskrift i bind XXIV.

Et afgørende bevis for at afskriften og udtoget har fælles forlæg i Knud Knudsens gamle afskrift (1853) ville naturligvis være, at de indeholder fælles afvigelser fra, hvad der måtte antages at have stået i selve Christen Hansens dagbog, men sådanne steder kan ikke med sikkerhed opvises. Men selv om man godt kan følge udgavens opfattelse af, at frk. Knudsen er trofast over for sit forlæg, kan man dog på den anden side ved hjælp af Christian Knudsens udtog opklare en række fejl og misforståelser, som skyldes frk. Knudsens fejlopfattelse af sit forlæg.

Det udvidede kendskab til tekstens historie kan slutte her, men dog ikke uden en bemærkning om, at det faktisk er tekstens udnyttelseshistorie, som har betinget dette. Meget betryggende har de to standardværker Danmarks Stednavne (Sønderborg Amt 1939) og Danmarks Kirker (Sønderborg Amt 1961) nemlig udnyttet Christian Knudsens samlinger. Danmarks Kirker desværre ikke helt, men det har til gengæld været i Egen præstearkiv. Ingen af dem har derimod – hvad der naturligvis er mindre betryggende – været i Rigsarkivets håndskriftsamling, hvor det nærmeste man for tiden kan komme originalen befinder sig. At også dette forhold kan æn-

dre sig, at altså enten Knud Knudsens afskrift eller selve originalen dukker op, kan man bestemt ikke se bort fra på baggrund af den nuværende interesse for bondedagbøger og med den private, halvtilfældige arvegang disse tit har haft.

Men foreløbig må vi lade os nøje med det udvidede kendskab, som Christian Knudsens udtog føjer til udgaven.

A° 1762

Kvægsygen
raser A° 1762

Samme Aar var der en smitsom Syge i blandt Køerne, Lammene og Faarene. I Guderup var den meget streng. Her i Byen Elstrup mistede Jakob Jørgensen nogle Lam og alle Faar. Dominikus Jørgensen, Boelsm. alle sine uden en Kalv. Jørgen Hansen een og Smidemanns Kone alle uden 2 Kvier. Gud skee Lov, at den kom ei videre!

Kopskatten
indføres
A° 1762

I Octob. Maaned begyndte vi at give Kopskat fra 12 Aar gammel af; 4 s hver Maaned; vi gave den første Skat midt i Octob., siden midt i Novb. og midt i Decbr. Men i det nye Aar fik hver Mand en Skattebog, og vi betalte saa Skatten de første Dage i hver Maaned. NB. Kopskatten blev betalt til 1ste April 1848 dog kuns foreløbig hævet, indtil den ved Patent af 1853 virkelig blev ophævet.

A° 1765

En Henrettelse
skeer
A° 1765

D. 26 Sept. som var en Torsdag blev den arme og bedrøvede Fange ved Navn Christen Smedt af Stolbroe ynkeligen knust med Hjulet og siden lagt paa Steilen her for Igen Gallie. Retterstedet var midt under Gallien oven paa Høien og Steilen ved den søndre Side ved Gallien.

A° 1767

Streng sildig
Frostveir
A° 1767⁶

D. 15. April Onsdag Morgen var det haardt frossen, vi brøde alle 4 Skeder i een Havve [fej] for: Harve] samme Formiddag paa

Skadbjerg. Løverdagen d. 18. April pløiede vi paa Hovmands Egehøi og i Haven (dvs.: en Lykke) da var det endda haardere frosen thi vi kunde hartad ikke pløie først om Morgenen, om Formiddagen kunde vi ikke harve men maatte først tøve til om Eftermiddagen. Vi kunde ikke saae Havre, fordi Jorden var saa tør, men d. 19 April, det var Paaskedag om Eftermiddagen fik vi nogen Sne og d. 20 April fik vi Regn.

A° 1809

Reparation i
Kirken
A° 1809⁷

[Udtoget gengiver først, hvad der svarer til udgavens p. 89 sp. 2 u. 1809; derpå:] NB Til denne Fordeling af Kirkestolene skal det have gaaet temmelig tumultuarisk til i Kirken, og det endog i Amtmandens og Provstens Nærværelse; paa den Maade blev det Hele forsinket, og man maatte tilsidst tænde Lys. Men disse bleve slukkede af de Gjenstridige for desbedre at kunne tale frit uden at blive kjendte. Den værste af dem alle skal have været Parcellist Matthias Vogelsang paa Bommelund, der skal have udskjældt Vedkommende for Tyve og have raabt »at de Gudsdøi (dvs: Guds Død!) havde tyv stoll' hans Stol«; og ligeledes have kaldt Provsten en »Billhuggerdreng«. Vogelsang havde nemlig et eget lille Pulpitur paa søndre Side foran Chorsdøren, til hvilket Adgangen maatte skee fra Pulpituret paa Nørreside ad en Gang langs med Chorbuens, tværs over Kirkegulvet. Dette maa vistnok have taget sig stygt ud og var til Grue, da man derved nede fra Kirken berøvedes al udsigt op til Choret og Altertavlen. Men paa den anden Side havde M. Vogelsang kjøbt sin Stol af Regjeringen, havde Eiendomsret til Stolen, som ikke blev respeceret af Lovens Haandhævere. Vogelsang og Ebbesen [dvs. provsten], som vare

Svogre, kom fra den Tid aldrig sammen. Kirken blev ved denne Reparation meget forskjønnet, derimod kan man ikke andet end harmes over den Udfeining af Christus og Helgenfigurer, hvoraf enkelte havde kunstnerisk Værd og de fleste i al [her må mangle: Fald] historisk Interesse, der fandt Sted. De bleve henkastede som gammelt Skrammel paa Loftet, hvorfra de Tid efter anden borttoges og vandrede ud iblandt private Folk, hvor de maaske i Husene holdtes mere i Ære. Endvidere holdt man sig heller ikke fri for her paa en barbarisk Maade med Kalkkosten at tildække gamle Mindesmærker, saaledes et Freskomaleri i Chorets Hvælving, der af og til stikker igjennem, og 2de meget smukke Marmortavler fra Østerholm. Det var for en Deel Pastor Ahlmanns Skyld, det var ogsaa ham, der ved denne Tid fik de fyrstel. Liig flyttede bort fra deres Liigkapel til Nordborg for at han kunde faa sig et stort rummeligt Sakrasti [!] indrettet. Der er lovet, at dette igjen skal blive af-dækket (Min Broder K. Knudsen i Marts 1853). Det er senere skeet.

Ud over disse tekstsupplementer afgiver Christian Knudsens udtog (ChrK) ogsaa på flere punkter bidrag til detailforståelse af dunkle steder. Jeg skal kort redegøre for disse, men understreger, at det kun vil dreje sig om egentligt forståelsesmæssige lyspunkter. Syntaktiske og ortografiske afvigelser, hvoraf der er masser, vil helt blive forbigået, og mere beskedne bidrag til indholdet vil kun i begrænset omfang blive nævnt.

P. 19, sp. 2, l. 17: 1 hvid; ChrK: 1 Rixort.

P. 19, sp. 2, l. 18: Jørgens store slæde; ChrK: Jørgen Skovs Slæde.

P. 20, sp. 1, l. 4 f.n.: med markfogden stads at vække; ChrK: med Markfogeden Christen Stads (Stadius) for at vække.⁸

P. 20, sp. 1, l. 4 f.n.: Den 2. og 4.; ChrK: D. 24 Jan.

- P. 22, sp. 2, l. 6 f.n.: bortde..de; ChrK: bortsælge den.
- P. 24, sp. 2, l. 7: Jens M's Smed; ChrK: Jens Matthiesen Smed.
- P. 26, sp. 1, l. 22: pagt .. i; ChrK: Pagter over i.
- P. 28, sp. 2, l. 19: Den 8. juny; ChrK: den 18. Juni.
- P. 30, sp. 1, l. 18: 2. august; ChrK: 26. Aug.
- P. 35, sp. 1, l. 18: stemplinger; ChrK: Remplinger.⁹
- P. 37, sp. 2, l. 17: mistede inden; ChrK: mistede 9 inden.
- P. 38, sp. 2, l. 5: Hans I. Foogt; ChrK: Hans Jørgensen Fogt.
- P. 46, sp. 2, l. 12: ChrK har intet spørgsmålstegn.
- P. 47, sp. 1 f., l. 7 f.: Leerland; ChrK: Ledland.
- P. 54, sp. 1, l. 19: Quan-dam; ChrK: Kvaudam.¹⁰
- P. 61, sp. 1, l. 15: ChrK har ikke ordet »vi«.
- P. 71, sp. 1, l. 2: heele; ChrK: halve.
- P. 71, sp. 1, l. 11 f. n.: rector HL. Fangel, højpræst; ChrK: rector fra Nordborg, Dom Rogate¹¹ Hr. Fangel, Høipræst.
- P. 74, sp. 1, l. 10: 3. september; ChrK: 3. Decbr.
- P. 74, sp. 2, l. 23: Jeeses; ChrK: An Jenses.
- P. 74, sp. 2, l. 24: Møllers; ChrK: Ann Møllers.
- P. 75, sp. 1, l. 9 f.n.: Just Amtdærs; ChrK: Justitsraad Ambders.
- P. 86, sp. 1, l. 10: ca. 8 Helleboe; ChrK: De 8 Helleboer.
- P. 87, sp. 2, l. 15: først og; ChrK: Førster paa Nygaard og.
- P. 90, sp. 2, l. 2: muursteen; ChrK: Muursand.
- P. 90, sp. 2, l. 4: opmeedte; ChrK: opmurede.

I indledningen til udgaven af Christen Hansens dagbog hedder det, at det ser ud, som om afskriften er meget tro mod forlægget. Det er en påstand, som der nu kan argumenteres om, og som man – heldigvis – med sindsro kan give indlederen Jens Christensen medhold i. Samtidig er det også en betryggelse at konstatere, at Christian Knudsen citerer sin kilde loyalt, og at han markerer egne tilføjelser enten ved et NB eller ved at sætte parentes omkring. Det er en viden, der bliver aktuel ved bedømmelsen af en dagbog fra Elsmark, ligeledes på Nordals, som Christian Knudsen også bringer udtog fra. Den er ikke registreret af Karen Schousboe 1980, men den er udnyttet af Danmarks Stednavne og Danmarks Kirker. Jeg håber ved anden lejlighed at vende tilbage til teksten i denne bondedagbog.

Noter

1. Knud Knudsens kvindelige afkom er eftersøgt i Egen sogns Folketælling 1860 og i Egen sogns kirkebog u. konfirmerede piger 1860–90 og disse atter eftersøgt under viede 1867–90. Den yngre datter kan være blevet viet udensogns, men det er dog mindre sandsynligt i betragtning af faderens dansknationale, nærmest institutionsagtige position på Lysholm, jfr. Dansk Biografisk leksikon bd. 8, p. 82f. (Kbh. 1981). Noget forsøg på at opspore Knud Knudsens efterslægt er iøvrigt ikke gjort. En teoretisk mulighed for identifikation af «frk. Knudsen, Lysholm» frembyder Knud Knudsens søster Marie Elisabeth, der blev konfirmeret 1848 i Egen kirke, og som må have været bosiddende hos broderen efter forældrenes død. Hendes videre skæbne er mig ubekendt. Men at afskriften skal tilskrives en af Knud Knudsens døtre indiceres dog først og fremmest af selve dens fremtrædelsesform: en tydelig men urutineret, skolepræget latinsk skønskrift, således som denne vandt frem i sidste del af 1800-tallet. Hertil kommer, at dagbogs-afskriftens begyndelsesår taler for en sen datering af denne, jfr. nedenfor.
2. Se Sønderjyske historikere efter 1864. Åbenrå 1976, der dog fejlagtigt kalder Christian Knudsens bror for Knud Thomsen. Christian Knudsens samlinger opbevares på Det kongelige Bibliotek som Ny kgl. Saml. 2683, 4°.
3. Det kan ikke udelukkes, at der i enkelte andre bind i Christian Knudsens samlinger findes mindre citater fra Christen Hansens dagbog. De meddelte steder er fremkommet ved afsøgning af Danmarks Kirker samt ekscerptsamlingerne i Institut for Navneforsknings arkiv.
4. Karen Schousboe 1980 anfører dagbogens tidsramme som 1760–1810, men dette begyndelsesår ses der ingen begrundelse for.
5. Jeg skylder arkivar Kim Furdal, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå, stor tak for hjælp med teksten til dagbogsuddraget i Egen præstearkiv.
6. Dette tekststykke er det eneste direkte dagbogsstof efter 1766, som ikke genfindes i frk. Knudsens afskrift. Hun må have glemt det. Det hører til i udgaven p. 20 sp. 2, l. 4–5.
7. Selv om dette tekststykke klart er markeret som Christian Knudsens egen tilføjelse, og altså ikke har noget med Christen Hansens dagbogstekst som sådan at gøre, medtages det dog her på grund af sine supplerende oplysninger om Egen kirke, jfr. ovf.
8. Herved afklares samtidig det besynderlige opslag «Stads at vække» i ordlisten p. 94.

9. Herved afklares opslagsordet -Stempling- som forudset i ordlisten p. 94.
10. Jfr. Danmarks Stednavne VII 329 u. Kvavdam.
11. Dom Rogate: Dominica Rogate, dvs. 5. søndag efter påske.

Litteratur

- Christen Hansens dagbog, Elstrup 1766-1810 = Fra Als og Sundeved bd. 64, udg. ved Jens Christensen og Klaus Egebjerg af Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Odense og Sønderborg 1986.
- R. Mejborg 1892 = R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede. Første Bind: Slesvig. Kbh. 1892.
- Karen Schousboe 1980 = Karen Schousboe (red.): Bondedagbøger - kilder til dagliglivets historie. Brede 1980.
- Generelt henvises iøvrigt til den meget omfattende bibliografi i rapporten fra symposiet Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte. Neumünster 1991.